

Research Paper

The Constitution and the Rule of Law in Iran, in the Thought of Seyyed Hassan Taghizadeh Based on Quentin Skinner's Myth of Coherence

*Habibollah Fazeli¹ Mohammad Akhoundpour Amiri²

1. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

2. Ph.D. Student in Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.554>

Receive Date: 10 August 2025

Revise Date: 19 October 2025

Accept Date: 03 December 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

This research deals with a fundamental branch: the "constitution" as a tool for ensuring the efficiency, legitimacy, and stability of the modern state structure in the ideological system of Seyyed Hassan Taghizadeh. This research attempts to show how Taghizadeh's ideas on the constitution complement his view of the state.

Methodology

In this research, in terms of methodology, we have used a qualitative method; historical political analysis and political thought, and a descriptive-analytical type using library and internet tools.

Results and Discussion

Iranians became familiar with modern concepts from the beginning of the Iranians' visits to the Western world. Among them, the three concepts of "state", "law" and "constitution" have been of great importance in the intellectual system of the intellectuals of the Qajar era. The objectification of the mental form of the "orderly" structures of the political-legal order has later found its place in the Iranian constitutional movement. Taghizadeh is among the intellectuals who are the pioneers of this emerging field of Iranian modernism. In the present study, we will answer the question of what aspects the rule of law and the constitution have in the thought of Seyyed Hassan Taghizadeh? In this regard, we have used primary sources such as the collection of books "Taghizadeh's Essays" (especially volumes eight to ten of this collection, which include Taghizadeh's speeches in the first to fifteenth periods of the National Consultative Assembly in his role as a member of the parliament, Minister of Roads and Streets, Minister of Finance, and also the President of the Senate). The results of this research show that Taghizadeh's perception of concepts such as law and constitution was not uniform throughout his political life.

* Corresponding Author:
Habibollah Fazeli, Ph.D.
E-mail: h.fazeli@ut.ac.ir

Table (1). Taghizadeh's intellectual developments in relation to the concepts of law and the constitution

The process of thought evolution	Influential intellectual and social factors	Intellectual and practical manifestations	Perception of law and constitution	The position and role of Taghizadeh	Historical period
From religious reformism to secular renewal and modern rationalism	The influence of European liberal ideas, the experience of Qajar tyranny, and the discourse of religious reformism	Participation in drafting the constitution and defending freedom of the press and modern education	Law as a tool for justice, limiting the power of the monarchy, and creating a new political order	One of the intellectual and parliamentary leaders of the Constitutional Movement; member of the Tabriz Association and the First Parliament.	Constitutional Era(1906-1909)
Combining modernity and authoritarian order; distancing from parliamentary democracy	The impact of nationalist ideas and the experience of post-constitutional chaos	Participation in educational and cultural reforms, support for administrative centralization	Law as a tool for national modernization and the centralization of power in the modern state	Politician and cultural director in the new system; ambassador, minister, and senator	The First Pahlavi Period (1925-1941)
Final Conclusion: Legalism as the Essence of Iran's Modernity and Progress	The experience of World War I, the occupation of Iran, and the growth of scientific and administrative institutions	Writing, speaking, and historical reflections on the necessity of European civilization and legalism	Law as a legacy of modern rationality and a tool for cultural and scientific development	A cultural figure and symbol of the first generation constitutionalist intellectuals	Second Pahlavi Era (1925-1971)

Conclusion

From Taghizadeh's perspective, the constitution is not merely a political text; it is a framework for the link between power and legitimacy. Taghizadeh believed that legality is possible if the structure of the state is based on transparent, authoritative, and national legal principles. According to the theoretical framework of Skinner's myth of coherence and based on the main assumption of this myth, the perception of a uniform system of thought in the intellectual-thought structure of thinkers, elites, and intellectuals throughout their socio-political lives is a type of erroneous perception that will lead to an incomplete understanding and incorrect judgment for the audience. In this regard, and considering the three-dimensional intellectual life of Seyyed Hassan Taghizadeh (including the first constitutional era, the reign of Reza Shah, and Mohammad Reza Shah), it must be acknowledged that Taghizadeh's perception of concepts such as "law" and "constitution" did not have a uniform and unified status; In a way, in the first and second sessions of the National Assembly, the young Taghizadeh (with a passionate series) included concepts such as "law" and "constitution" in line with the realization of the ideal of freedom and equality. This is while, from the fifth term of the National Assembly until the end of Reza Shah's reign, he included the rule of law and the constitution in line with the planning of the foundations of the modern Reza Shahi powerful state. However, with the beginning of the reign of Mohammad Reza Shah, after establishing the foundations of order and security in the territorial scope of Iran, (while still emphasizing the issue of security), he included strands of the idea of democracy and the realization of civil liberties in the light of his own perceptions of legal-legal structures. Thus, we see that some commentators' perception of Seyyed Hassan Taghizadeh's works and opinions (regarding the concepts of law and the constitution) only includes one period of Taghizadeh's socio-political life, and

naturally, such judgments will not convey a comprehensive and realistic understanding of Taghizadeh's personality and system of thought regarding concepts such as law and the constitution to the audience of his works.

Keywords: Iran, modern state, constitutional, constitution, Taghizadeh, Skinner.

Resources

- Adamiyyat, Fereydoun (2021). *The Ideology of the Constitutional Movement of Iran*, Tehran: Gostareh Publications, Second Edition. (In Persian)
- Adamiyyat, Fereydoun (2023). *The Thought of Social Democracy in the Constitutional Movement of Iran*, Tehran: Gostareh Publications, Second Edition. (In Persian)
- Agheli, Bagher (1991). *Daily History of Iran from the Constitutional Era to the Islamic Revolution*, Tehran: Goftar Publications, Volumes 1 and 2. (In Persian)
- Afshar, Iraj (1989). *Stormy Life (TaghiZadeh's Memoirs)*, Tehran: Scientific Publications. (In Persian)
- Ajodani, Mashallah, (2024). *The Iranian Constitutional Movement*, Tehran: Akhtaran Publications, 17th Edition. (In Persian)
- Alavi, Seyyed Ali (2023). *The Life and Times of Seyyed Hassan Taghizadeh*, Institute of Political Studies and Research, Third Edition. (In Persian)
- Azhand, Yaghoub and others, (1999). *Oil Master in the Reza Shah Era, Master of the Revision of Darcy's Concession (1933 Agreement)*, General Directorate of Archives and Museums of the President's Office, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Bashiriyeh, Hossein (2018). *Teaching Political Science (Fundamentals of Theoretical and Institutional Political Science)*, Tehran: Negah Moasar Publishing, 13th edition. (In Persian)
- Berg, J. Frieden, Silverman, Gordon (2023). *Cognitive Science or Cognitive Studies (An Introduction to Approaches, Theories, and Research on the Mind)*, Translated by Dr. Habibollah Ghasemzadeh, Arjomand Publications, Volume 1, Third Edition. (In Persian)
- Bigdeli, Ali, Pendar, Hossein (2013). *Taghizadeh, From Modernism to Frenchism*, Historical Research Quarterly (Faculty of Literature and Humanities-University of Isfahan), Year 49, New Edition, Year 5, pp. 18-1. (In Persian)
- Bozorgi, Ehsan, Hasanvand, Mohsen and Ehsan Agha Mohammadi, (2020). "Foundations of Iranian Society, Law-Based Government and Constitution", *Islamic Social Research Quarterly*, Year 26, Issue 1, pp. 27-3. (In Persian)

- CAB (British Archival Material: Cabinet Office). (February 25, 1924). 16 / 54 *Committee For Imperial Defense Sub-Committee*, Report 227-C.
- Ettehadieh, Mansoureh (1982). *The Origin and Development of Constitutional Political Parties (First and Second Term of the National Assembly)*, Tehran: Gostareh Publications. (In Persian)
- Ettehadieh, Mansoureh (2019). "The Position of Seyyed Hassan Taghizadeh in the First Assembly and His Role in the Amendment of the Constitution", *Qalam Yaran Magazine*, No. 21. (In Persian)
- Fateh, Mostafa (1979). *Fifty Years of Iranian Oil*, Tehran: Payam Publications. (In Persian)
- Habibpour Getaei, Karam and Reza Safari Shali (2015). *Comprehensive Guide to the Use of SPSS in Survey Research (Quantitative Data Analysis)*, Loye Publications, Sixth Edition. (In Persian)
- Hedayat, Mokhber-o-Saltaneh (1984). *Memories and Dangers*, Tehran: Zavvar Publications. (In Persian)
- Jung, L. N., & Rebelo, V. B. (2022). '(De)parting (from) the Ways': Quentin Skinner's linguistic contextualism as challenge to contemporary philosophy's 'parting of ways' concept. *Geltung: Journal of Studies on the Origins of Contemporary Philosophy*, 2(2), Article e66500. <https://doi.org/10.23925/2764-0892.2024.v2.n2.e66500>.
- Khoynezhad, Gholamreza (2024). *Research Methods in Educational Sciences*, Samt Publications, Tenth Edition. (In Persian)
- Madani, Seyyed Jalal al-Din (1990). *Contemporary Political History of Iran*, Tehran: Islamic Publications) Vol. 1. (In Persian)
- Marashi, Afshin (2025). *The Construction of Iranian National Identity; Culture, Power and Government 1250-1320*, Translated by Mohammad Aghajari, Tehran: Sales Publishing House, First Edition. (In Persian)
- Mojtahedi, Mehdi. (1978). *Taghizadeh: Enlightenment in the Constitutionalism of Iran*, Tehran: University of Tehran, First Edition. (In Persian)
- Mokhtari, Jamal and Ruhollah Eslami and Vahid Sinaee and Mehdi Najafzadeh, (2025). "The Political Wisdom of the Modern State and the Techniques of Power in the Courses of the School of Political Science and Its Impact on the Constitutional Process", *Quarterly Journal of Political Science*, Volume 20, Issue 2, pp. 255-217. (In Persian)
- Moradkhani, Fardin (2023). *Liberal Constitutionalist: Seyyed Hassan Taghizadeh*, Tehran: Agar Publications, Second Edition. (In Persian)

- Mortazavi, Seyyed Khodayar (2007). "Explanation of the Methodology of Political Thought from the Perspective of Quentin Skinner", *Journal of Political Science*, Year 3, Issue 1. (In Persian)
- Ostovar, Majid (2017). "The Role of Iranian Intellectuals in Building the Reza Shah Government", *Quarterly Journal of Political and International Approaches*, Year 8, Issue 4. (In Persian)
- Orford, A. (2021). "The politics and protocols of interdisciplinary encounters: Pocock, Skinner, and the Cambridge School". *Temple International & Comparative Law Journal*, 36– 173.
- Palti, E. J. (2024). *Pocock, Skinner, and the "historiographical revolution"*. In *Intellectual History and the Problem of Conceptual Change* (pp. 9–37). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009461245.003>.
- Parvin, Kheyrollah, Nouraei, Mehdi, (2021). "The Word Government in the Sense of One of the Three Powers in the Constitution", *Quarterly Journal of Public Law Studies*, Volume 51, Issue 4, pp. 1508-1487. (In Persian)
- Pourbagheri, H. (2020). *Seyyed Hasan Taqizadeh: a political biography*. Leiden University. (PhD thesis).
- Raeen, Esmaeil (1977). *British Salaried Workers in Iran*, Javidan Publications Organization, Sixth Edition. (In Persian)
- Safaei, Ebrahim (1967). *Leaders of the Constitutional Era*, Tehran: Javidan Publications. (In Persian)
- Sarmad, Zohreh and Abbas Bazargan and Elaheh Hejazi (2025). *Research Methods in Behavioral Sciences*, Agah Publications, 50th edition. (In Persian)
- Sayer, Andrew (2009). *Method in the Social Sciences: A Realist Approach*, translated by Emad Afrogh, Humanities and Cultural Studies Research Institute Publications, 2nd edition. (In Persian)
- Skinner, Quinten (1988). "Motives, Intention and Interpretation of Texts", in *Meaning & Context: Quinten Skinner and his Critics*, ed. James Tully, Princeton: Princeton University Press.
- Soleimannezhad, Farhad (2023). *Liberal Constitutionalist: Seyyed Hassan Taghizadeh*, Agar Publications, 2nd edition. (In Persian)
- Soleimani, Karim, Vahidi Rad, Mikael (2010). "Iran-British Oil Negotiations and the Revision of the Darcy Agreement in the Reza Shah Era", *Two Quarterly Scientific Journals of Iranian History*, Volume 3, Issue 1, pp. 100-71. (In Persian)
- Taghizadeh, Seyyed Hasan (1960). "Taking Foreign Civilization", *Yaghma*, No.

10. (In Persian)

Taghizadeh, Seyyed Hasan (1993). *Stormy Life (Memoirs of Seyed Hassan Taghizadeh)*, edited by Iraj Afshar, Scientific Publications, Second Edition. (In Persian)

Taghizadeh, Seyyed Hasan (2000). *Stormy Life*, edited by Azizollah Alizadeh, Tehran: Ferdows. (In Persian)

Taghizadeh, Seyyed Hasan (2007). *Articles by Taghizadeh (Constitutionality)*, under the supervision of Iraj Afshar, Toos Publications, First Edition, Volume One. (In Persian)

Taghizadeh, Seyyed Hasan (2010). *Articles by Taghizadeh (Taghizadeh in the Parliament, the 15th Term of the National Council and the First and Second Term of the Senate)*, under the supervision of Iraj Afshar, edited by Mustafa Nouri, Reza Azari Shahrzai, Toos Publications, Volume Ten, First Edition. (In Persian)

Taghizadeh, Seyyed Hasan (2011). *Taghizadeh in the Parliament (Speech of the Shura Council of the First, Second, Fifth and Sixth Periods)*, Articles by Taghizadeh, under the supervision of Iraj Afshar, edited by Mostafa Nouri and Reza Azari Shahrzai, Tehran: Toos, Volume 8. (In Persian)

Taghizadeh, Seyyed Hasan (2023). *History of the Early Revolution and Constitutionalism of Iran (Three Speeches by Seyyed Hassan Taghizadeh)*, Tehran: Aras Publications, First Edition. (In Persian)

Vanessa, Martin, (London: Routledge, 2005). *Oil in Iran between the two World War*, Anglo-Iranian Relations since 1800.

Weber, V. B. (2025). *History in political philosophy: Refutation and imagination*. Ergo: An Open Access Journal of Philosophy, 12, Article 34. <https://doi.org/10.3998/ergo.7957>.

قانون اساسی و حاکمیت قانون در ایران در اندیشه سیدحسن تقی‌زاده براساس اسطوره انسجام کوئنتین اسکینر

* حبیب‌اله فاضلی^۱ محمد آخوندپور امیری^۲

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=64107327251/1%>
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1404.20.4.2.9>

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران، دولت مدرن،

مشروطه، قانون

اساسی، تقی‌زاده،

اسکینر

ایرانیان از آغازین دوران سفر به جهان غرب با مفاهیم مدرن آشنا شدند. در این میان، مفاهیم سه‌گانه «دولت»، «قانون»، و «قانون اساسی»، در نظام اندیشگی روشنفکران عصر قاجار از اهمیت بسیاری برخوردار بود. عینیت‌یابی صورت‌های ذهنی موجود درباره سازه‌های «بسامان» نظم سیاسی-حقوقی، بعدها در جنبش مشروطه‌خواهی ایرانیان امکان‌پذیر شد. سیدحسن تقی‌زاده، از جمله طلایه‌داران این عرصه نوظهور تجددخواهی ایرانیان است. در پژوهش حاضر به این پرسش پاسخ داده شده است که «حاکمیت قانون و قانون اساسی در اندیشه سیدحسن تقی‌زاده از چه وجوهی برخوردار است؟» در این راستا از منابع دست‌اولی همچون «مجموعه مقالات تقی‌زاده» (به‌ویژه جلد‌های هشتم تا دهم از این مجموعه که در بردارنده سخنان تقی‌زاده در دوره‌های نخست تا پانزدهم مجلس شورای ملی در نقش نماینده مجلس، وزیر طرق و شوارع، وزیر مالیه، و همچنین، رئیس مجلس سنا است) بهره برده‌ایم. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برداشت تقی‌زاده از مفاهیمی همچون قانون و قانون اساسی، در تمام دوره زندگی سیاسی او یکسان نبوده است. در پژوهش حاضر از چارچوب نظریه انسجام کوئنتین اسکینر (با توجه به آرای مفسران اندیشه تقی‌زاده) و به‌لحاظ روش‌شناختی از روش کیفی از نوع توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی بهره برده‌ایم.

* نویسنده مسئول:

حبیب‌اله فاضلی

پست الکترونیک: h.fazeli@ut.ac.ir

مقدمه

گذار از «فرمان» به «قانون» و از «حکمرانی» به «حکومت‌مندی»، یکی از مهم‌ترین سرفصل‌های تاریخ اندیشه سیاسی در ایران است. بررسی فرایند مشروطیت در ایران در چارچوب مفهوم حکومت‌مندی، افق تازه‌ای از تحلیل ظهور مفاهیم مدرن اندیشه سیاسی را پیش روی ما قرار می‌دهد (مختاری و همکاران، ۱۴۰۴، چکیده).

این پژوهش به شاخه‌ای اساسی می‌پردازد: «قانون اساسی» به مثابه ابزاری برای تضمین کارآمدی، مشروعیت، و ثبات ساختار دولت مدرن در نظام اندیشگی سید حسن تقی‌زاده. این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که چگونه اندیشه تقی‌زاده درباره قانون اساسی، تکمیل‌کننده نگاه او به دولت است؛ اما پیش از طرح موضوع اصلی پژوهش، لازم است مفهوم قانون اساسی و دیدگاه‌های مختلف مطرح شده درباره لزوم تغییرپذیری یا تغییرناپذیری آن بررسی و واکاوی شوند.

«قانون اساسی» را می‌توان مجموعه‌ای از اصول و قواعد بنیادینی دانست که به منزله سند بالادستی، چارچوب کلی سامان‌دهی و توزیع قدرت سیاسی را در ساختار حاکمیت تعریف می‌کند. وجود قانون اساسی، پیش شرط شکل‌گیری «حکومت محدود» و «مشروط» است و چنین حکومتی نیز از لوازم تحقق دموکراسی به شمار می‌آید؛ هرچند لزوماً معادل کامل آن نیست. باین حال، در عمل، ممکن است میان پابندی به قانون اساسی و پویایی دموکراتیک، تعارض ساختاری شکل گیرد؛ به این معنا که هیئت حاکمه نمی‌تواند هم‌زمان، پاسخ‌گوی اراده و مطالبات لحظه‌ای افکار عمومی باشد و در عین حال، خود را مقید به احکام حقوقی‌ای بداند که پیشینیان تصویب کرده‌اند. بر پایه این رویکرد، یکی از الزامات دموکراسی، امکان بازنگری و اصلاح پیوسته قانون اساسی از سوی حاکمیت مردمی است و هرگاه قانون اساسی به متنی تغییرناپذیر، مطلق، و دارای قداست حقوقی تبدیل شود، ماهیتی ایستا و بالقوه غیردموکراتیک پیدا خواهد کرد (بشیری، ۱۳۹۷، ۲۶۳-۲۶۲).

در برابر رویکردی که بر تغییرپذیری پیوسته قانون اساسی تأکید دارد، گروه دیگری از صاحب‌نظران (که از منظر پاسداشت قانون اساسی سخن می‌گویند و در مورد خطر افراط‌گرایی اکثریت در نظام‌های دموکراتیک هشدار می‌دهند) بر این نظرند که قانون اساسی، ابزار مهمی برای صیانت از حقوق و آزادی‌های اساسی فرد در برابر خودسری‌های احتمالی اکثریت است. از این دیدگاه، قانون اساسی در هر دو قرائت، ماهیت «ضداکثرتی» دارد: از یک سو، می‌تواند مانع بروز و تحقق کامل خواست‌های مقطعی اکثریت شود و از سوی دیگر، سد راه اقدامات

خودسرانه و ناقض حقوق اقلیت‌ها از سوی همان اکثریت باشد.

فریدون آدمیت بر این نظر است که در حوزه حقوق اساسی، نخستین مجلس مشروطه توانست بخشی از اختیارات ذاتی خود را اعمال کند. به نظر او، این مجلس با اصلاح و تصویب قانون اساسی و نگارش متمم آن، تا اندازه‌ای کارکرد «قوة مؤسس» را در تدوین اصول و ضوابط مشروطیت به عهده گرفته بود؛ هرچند در ایجاد خود نظام مشروطه و نیز در تعیین شکل نهایی دولت، موفقیت چندانی نداشته است. مفسران بعدی قانون اساسی ما هیچ‌کدام به آن دقایق حقوق اساسی، توجه نیافته‌اند؛ اما در مجلس اول، بودند کسانی که آن نکته‌های لطیف را می‌شناختند (آدمیت، ۱۴۰۰، ۳۸۴).

از دیدگاه آدمیت، تاریخچه تدوین قانون اساسی و متمم آن، موضوع بسیار مهم و دلکشی است که شرح آن را به درستی ننوخته‌اند و چیزهای پراکنده‌ای هم که نوشته‌اند را نمی‌توان تحقیق‌های منظم و معتبری خواند. همین که مجلس ملی شروع به کار کرد، از دولت، درخواست قانون اساسی کرد. دستخط مظفرالدین‌شاه زود رسید. در جلسه ۲۹ شعبان ۱۳۲۴ اعلام شد که کتابچه قانون اساسی در همین دوره بررسی و بازگردانده می‌شود. مشیرالدوله، صدراعظم، نیز یادآور شد که این سند تا روز شنبه (اول رمضان) به مجلس فرستاده خواهد شد و پس از تصویب نمایندگان، مجدداً برای تأیید نهایی ارائه می‌شود؛ اما شنبه‌ها و هفته‌های پی‌درپی گذشت و خبری از قانون اساسی نشد. مجلس به پیشنهاد سعدالدوله، نامه‌ای به شاه فرستاد که از «تأخیر و تعویق» قانون اساسی، احتمال اختلال در مجلس می‌رود. به علاوه، مجلس به صدراعظم نوشت که بیش از این، تأخیر روا نیست (۱۴ شوال) (آدمیت، ۱۴۰۰، ۳۸۵-۳۸۴).

این مقدمه، خود گویای اهمیت موضوع قانون اساسی در یکی از بغرنج‌ترین دوران حیات سیاسی معاصر ایران زمین است؛ عصری پراشتاب و تشویش؛ از این رو و با توجه به اهمیت موضوع، در پژوهش حاضر با محور قرار دادن اهمیت قانون اساسی در ایران دوران قاجار و پهلوی، به این پرسش پاسخ خواهیم داد که «حاکمیت قانون و قانون اساسی در اندیشه سیدحسن تقی‌زاده از چه وجوهی برخوردار است؟»

در پاسخ به این پرسش، با رویکرد خوانش آثار تقی‌زاده و فهم درون‌مایه نظام اندیشگی او دریافتیم که با توجه به زیست فکری و سیاسی سیدحسن تقی‌زاده، رویدادهای عصر مشروطه و پسامشروطه، و رویارویی او با مخاطرات سیاسی گوناگون، مفاهیمی همچون قانون و قانون اساسی در نظام معرفتی تقی‌زاده، همواره مورد بازاندیشی قرار گرفته و این بازاندیشی‌ها، دقیقاً

همان‌گونه با واقعیت‌های عصر و زمانه او بوده است. براین اساس، ارائه تفسیر یکدستی از نظام معرفتی تقی‌زاده، خطایی است که ما را از درک و دریافت همه وجوه شخصیتی، رفتاری، و عملکردی او دور می‌کند و از همین رو، نمی‌توان برداشت یکدستی از این مفاهیم را در نقش قضاوت تاریخی درباره نظام اندیشگی سیدحسن تقی‌زاده در نظر گرفت.

افزون‌براین، پژوهشگرانی همچون احمد کسروی در «تاریخ مشروطه ایران» و فریدون آدمیت در آثاری همچون «ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران» و «فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران» در مقام نقد درباره نقش مخرب تقی‌زاده (به‌ویژه در حوادث مجلس اول و دوم مشروطه)، ادعاهایی را مطرح کرده‌اند که تقی‌زاده در آثار و مجموعه سخنرانی‌های خود، به آن‌ها پاسخ داده است. این موضوع خود، آشکار می‌کند که برپایه «اسطوره انسجام» اسکینر، واکاوی نظام معرفتی تقی‌زاده در راستای آشکارسازی و رسیدن به انسجام همه‌جانبه در اندیشه‌های او، تلاشی غیرواقع‌بینانه و محکوم به شکست است.

۱. پیشینه پژوهش

بزرگی، حسنونند، و آقایی (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان «بنیان‌های جامعه‌پسامان ایرانی، دولت قانون‌مدار، و قانون اساسی» جامعه را تحت تأثیر دو مؤلفه قانون اساسی و دولت قانون‌مدار دانسته و در این راستا، آرای اندیشمندان و نحله‌های گوناگون فکری را بررسی کرده‌اند. به نظر آنان، ایجاد جامعه آرمانی و مطلوب نزد آحاد بشریت در همه زمان‌ها و مکان‌ها، آرزی بزرگی بوده است که موجب ایجاد دیدگاه‌های گوناگونی درباره آن شده است. در این میان، جامعه «پسامان ایرانی» به دریای آرام و بزرگ تشبیه شده است که هرچیز تازه‌ای را در خود جای خواهد داد تا بر تنوع و زیبایی خود بیفزاید و قانون و قانون اساسی، جزئی از همین موارد هستند که جامعه ایرانی برای تکوین خویش پذیرفته است.

علیرضا ملایی توانی و ایرج سوری (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «تاریخ تحول مفهومی ملت قانون‌گذار در مجلس مؤسس مشروطه»، در پی پاسخ به این پرسش‌اند که با وجود نظام سنت شرعی در امر قانون‌گذاری، تحول معنایی مفهوم ملت قانون‌گذار چگونه تثبیت شد؟ نگارندگان با روش تاریخ مفهومی می‌کوشند شیوه‌زایی و انضمام یافتن مفهوم جدید ملت را در ایران نشان دهند. زایش مفهوم ملت «قانون‌گذار» در گفتار وکلای مجلس مؤسس/مجلس اول، تجربه جدیدی بود که مطابق متمم قانون اساسی، ملت ایران و قانون‌گذاران آن، منشأ

مشروعیت نظام جدید بودند و مضامینی مانند حاکمیت اراده ملت، لزوم پاسخ‌گویی مجریان دولتی، سلطنت محدود و تعهد در قبال ملت، در عمل، نهاده شده.

فاطمه رضوانی (۱۳۹۲) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «تحلیل تطور مفاهیم «دولت» و «قانون» در ایران معاصر» موضوع تحلیل تغییرهای مفاهیم دولت و قانون از دوره قاجار تا پهلوی اول را بررسی کرده است. او در این اثر از روش تاریخی-تحلیلی و با استفاده از متون تاریخی، قوانین و آرای روشنفکران را واکاوی کرده و نتیجه گرفته است که مفاهیم دولت و قانون در ایران معاصر، به‌ویژه در دوره پهلوی اول، از سنت به مدرنیته حرکت کرده‌اند؛ اما همچنان، تحت تأثیر فرهنگ بومی و مقاومت نهادهای سنتی بوده‌اند.

بیگدلی و حسین‌پندار (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تقی‌زاده، از تجددگرایی تا فرنگی‌مآبی»، پس از بررسی شخصیت سیاسی تقی‌زاده، بیان کرده‌اند که آرا و اندیشه‌های تقی‌زاده، چه در مقام یک روشنفکر و چه در مقام یک سیاستمدار، محل بحث و مناقشه بوده است؛ یکی از چالش‌های اصلی در شناخت تقی‌زاده، این است که اغلب، مرزی میان هویت روشنفکری و نقش سیاسی او قائل نمی‌شوند و این درهم‌تنیدگی، فهم درست شخصیت وی را دشوار کرده است و اگر بین این‌دو به‌درستی دو خط متمایزکننده رسم نشود، قضاوت شتاب‌زده درباره او محتمل است. همین امر سبب قضاوت‌های گوناگون درباره شخصیت تقی‌زاده شده است.

در آثاری که به‌اختصار آورده شد، موضوع قانون و قانون اساسی و شخصیت تقی‌زاده، هریک به‌گونه‌ای جداگانه بررسی شده است؛ اما در پژوهش حاضر، تلاش کرده‌ایم با بررسی این دو متغیر در کنار یکدیگر، به دیدگاه نوینی دست یابیم. نوآوری پژوهش نیز، تلاش برای تلفیق این متغیرها بوده است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

اسکینر، بر این نظر است که «اسطوره انسجام» زمانی شکل می‌گیرد که ابعاد گوناگون اندیشه یک نظریه‌پرداز از هر جهت با یکدیگر سازگار و هماهنگ نباشند یا اینکه وی نتواند در مجموع، تحلیل منظم و یکپارچه‌ای از آرای خود ارائه دهد. در چنین وضعیتی، اگر مفسری بکوشد با قرائت‌های پیوسته از آثار و متون او، نوعی انسجام ساختگی را در اندیشه‌اش ایجاد (یا درواقع تحمیل) کند، اسطوره انسجام پدید می‌آید (اسکینر، ۱۹۸۸، ۳۹).

براین اساس، مفسر، از همان آغاز فرایند تفسیر و بازخوانی آثار یک اندیشمند، پیش‌فرض

«انسجام درونی» آرای او را مبنا قرار می‌دهد و می‌کوشد به هر شکل ممکن، این فرض را اثبات یا بر متن تحمیل کند. بدیهی است چنین رویکردی، نوعی انسجام ساختگی را به اندیشه متفکر پیوست می‌کند؛ انسجامی که وی نه تنها قصدی برای ایجاد آن نداشته، بلکه چه‌بسا حتی تصورش را نیز نکرده باشد. این وضعیت، درواقع، به تحریف معنایی و بازتولید نادرست واقعیت می‌انجامد؛ وضعیتی که اسکینر دقیقاً به‌همین دلیل آن را «اسطوره» نامیده است. بالاین حال، در مواردی پیش می‌آید که آرای یک متفکر (و حتی اهداف و دستاوردهای او) چنان متنوع و پراکنده‌اند که هرگونه تلاش مفسران برای بازسازی یک نظام فکری منسجم، با دشواری‌های جدی و محدودیت‌های روش‌شناختی روبه‌رو می‌شود (اسکینر، ۱۹۸۸، ۴۰).

به‌نظر اسکینر، زمانی که انسجام درونی اندیشه‌های یک متفکر، ماهیت ساختگی و تحمیلی بیابد، محصول این فرایند، نه «تاریخ اندیشه‌ها»، بلکه نوعی «تاریخ انتزاعات» است؛ یعنی بازنمایی مفاهیمی که درعمل، هرگز توسط فردی به‌طور واقعی اندیشیده نشده‌اند. این «اسطوره انسجام» معمولاً بر دو پیش‌فرض متافیزیکی استوار است: نخست، استخراج پیام یا نظامی به‌ظاهر منسجم از آثار یک متفکر، به‌قیمت نادیده انگاشتن یا حذف بخش‌هایی از آثار یا اظهارات او که این انسجام فرضی را مخدوش می‌کنند؛ و دوم، تلقی کشف و ایجاد این انسجام به‌عنوان وظیفه مفسر، نه متفکر، و درنتیجه، بی‌اعتبار دانستن هرگونه تناقض یا ناهمخوانی به‌عنوان بخشی از واقعیت فکری. در چنین رویکردی، حتی ناسازگاری‌های آشکار میان آثار متقدم و متأخر متفکران بزرگ نیز ثبت و تحلیل نمی‌شوند، بلکه «باید حل شوند» تا تصویر انسجام‌یافته‌ای از اندیشه آنان حفظ شود (مرتضوی، ۱۳۸۶، ۱۶۸-۱۶۷).

مسئله «اسطوره انسجام» که اسکینر زبان به نقد آن می‌گشاید، نه تنها خطایی تاریخی، بلکه یک خطای هستی‌شناختی است؛ او نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاران گاهی ساختار واحدی از نظم در اندیشه یک متفکر فرض می‌کنند که ممکن است هرگز وجود نداشته باشد (پالتی^۱، ۲۰۲۴). افزون‌براین، برپایه دیدگاه زبان‌شناسی موقعیتی اسکینر، فهم اندیشه سیاسی، نیازمند بازسازی دقیق زمینه گفت‌وگو است، نه جست‌وجوی یک «سیستم معنایی واحد» در سراسر متون (جانگ و ربلو^۲، ۲۰۲۲). دراین میان، برخی از اندیشمندان، به فهم بهتر آنچه اسکینر به

1. Palti

2. Jung & Rebelo

آن باور دارد، کمک کرده‌اند؛ برای نمونه، اورفورد^۱، بر این نظر است که تأکید اسکینر بر زبان و بافت، نه تنها به بازسازی دقیق تفکر گذشته کمک می‌کند، بلکه بازتاب‌دهنده تعارضات نهادی و قدرت درونی سنت‌های فکری است (اورفورد، ۲۰۲۱). افزون‌براین، وبر استدلال می‌کند که رویکرد تاریخی اسکینر، نه تنها به عنوان ابزار انتقادی، بلکه به عنوان منبع تخیلی برای نظریه سیاسی امروزی عمل می‌کند (وبر، ۲۰۲۵).

براین اساس، تقی‌زاده، به عنوان متفکری که سه دوره زیست فکریش، هم‌زمان با تحولات شگرفی در تاریخ سیاسی-اجتماعی ایران بوده است، همواره موردتفسیر مفسران بسیاری بوده و آرای موجود درباره او، سرشار از نظرات متناقض و متضاد است. تلاش برای ارائه تصویری یکدست از تقی‌زاده و نظام معرفتی او، دقیقاً همان خطای اسکینری است که تاریخ اندیشه را به تاریخ انتزاعات و برساختگی‌های خیالی تنزل داده است. برخی او را کنشگری تأثیرگذار و ستودنی یافته‌اند و برخی، رنگارنگی نظام اندیشگی او را به عنوان یک ویژگی منفی در ساحت اندیشه‌ورزی پنداشته‌اند؛ بر همین پایه، قضاوت‌های متناقض درباره تقی‌زاده، برگرفته از خطایی است که اسکینر از آن با عنوان اسطوره انسجام و تلاش مفسران برای یکدست‌سازی نظام اندیشگی او یاد می‌کند. بیشتر اندیشمندان و مفسران، برهه خاصی از زندگی فکری تقی‌زاده را ملاک بررسی‌های خود قرار داده و گاهی با جداسازی عنصر زیست سیاسی و الزامات ساختاری، نتیجه‌گیری‌های نادرستی از نظام‌های فکری او داشته‌اند.

۳. روش پژوهش

پژوهش تاریخی بر گردآوری داده‌های مربوط به گذشته از منابع معتبر و تحلیل آن‌ها تأکید دارد. مسیر پژوهش تاریخی بر پایه گردآوری داده‌های کمی و کیفی از منابع معتبر گذشته و تحلیل آن‌ها شکل می‌گیرد. این داده‌ها، ناظر بر افراد، رویدادها، اندیشه‌ها، و معانی مرتبط با تاریخ هستند (برگ و سیلورمن، ۱۴۰۲، ۳۰۵). گذشته می‌تواند هر زمانی از سال گذشته تا چند قرن پیش باشد (خوی‌نژاد، ۱۴۰۳، ۲۴۱). هرچند اهداف پژوهش تاریخی، گوناگون و پرشمار است، اما برخی از مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان به شرح زیر برشمرد.

الف) شناخت پدیده‌های موجود: هر پدیده‌ای دارای تاریخ است و با شناخت آن تاریخ، درک آن پدیده آسان‌تر خواهد بود؛ برای نمونه، می‌توان به شناخت تاریخچه آموزش و پرورش اشاره کرد.

1. Orford

ب) شناخت واقعیت‌های گذشته و پیوند آن با زمان حال و آینده: پژوهشگر در پژوهش تاریخی، داده‌های موجود را گردآوری و بررسی می‌کند و این درحالی است که در روش‌های پژوهش دیگر، پژوهشگر بیشتر به تولید داده‌های موردنیاز روی می‌آورد (سرمه، بازرگان، و حجازی، ۱۴۰۴)؛ بنابراین، پژوهش تاریخی، مربوط به موضوعات مشخصی است که در زمان گذشته و در یک مقطع زمانی مشخص روی داده است و پژوهشگر در راستای گردآوری داده‌ها برای شناسایی یا ارزیابی حقایق گذشته تلاش خواهد کرد. او با بررسی درستی یا نادرستی این اطلاعات و ترکیب دلایل مستدل، در پی رسیدن به اهداف پژوهشی خود است (حبیب‌پور و صفری، ۱۳۹۴). پژوهشگر برای اجرای پژوهش تاریخی به توانایی‌هایی چون «نوشتن، یادداشت‌برداری، ارائه اطلاعات، و تفسیر تاریخی» در زمینه موضوع موردبررسی نیاز دارد (سایر، ۱۳۸۸). براین اساس و با توجه به ویژگی‌های خاص روش کیفی و تحلیل تاریخی، انطباق این روش بر موضوع مقاله حاضر به این سبب اهمیت دارد که با بهره‌گیری از رویدادهای تاریخی که در قالب روایت‌ها بازنمایی شده‌اند، در پی اثبات فرضیه‌های پژوهش و انطباق داده‌های تاریخی بر تحلیل سیاسی-اجتماعی در این مقاله خواهیم بود.

۴. سیدحسن تقی‌زاده

سیدحسن تقی‌زاده در پنجم مهر ۱۲۵۷ خورشیدی (۲۹ رمضان ۱۲۹۵ قمری / ۲۷ سپتامبر ۱۸۷۸) در تبریز زاده شد. او از خاندان روحانی شناخته‌شده‌ای بود؛ پسر سیدتقی و از نسل میرمحمد و سیدابراهیم. وی که در کودکی، وارد مکتب‌خانه شد و لباس روحانیت بر تن کرد، سرانجام در چهارشنبه، ۱۱ آبان ۱۳۴۸ خورشیدی در ۹۱ سالگی درگذشت و در آرامستان ظهیرالدوله به خاک سپرده شد.

تقی‌زاده، افزون بر دانش حوزوی دوران طلبگی، به پژوهش‌های تاریخی نیز توجه داشت. نوشته‌هایی درباره گاه‌شماری ایران، تاریخ زرتشت، مانی و آیین او، تحولات ایران از پرویزتا چنگیز، وضعیت عربستان پیش از اسلام، تاریخ علوم اسلامی، وقایع آغاز مشروطه، تاریخ مجلس اول، و نیز پژوهش‌هایی درباره ناصرخسرو، از جمله دستاوردهای این مطالعات است. او افزون بر فارسی و ترکی، به زبان‌های عربی، فرانسوی، انگلیسی، و آلمانی نیز مسلط بود و توانایی گسترده‌ای در حوزه زبانی داشت.

تقی‌زاده در طول زندگی خود، فعالیت‌های مهمی انجام داد که برخی از آن‌ها عبارتند از:

طلبگی، چند دوره نمایندگی تبریز در مجلس، پناه گرفتن در سفارت انگلیس و سپس تبعید به اروپا پس از به توپ بسته شدن مجلس، صدور حکم فساد سیاسی از سوی علمای نجف و ترک دوباره ایران، همکاری با آلمان‌ها برای مقابله با روس و انگلیس، انتشار مجله «کاه» در برلین، مأموریت نافرجام برای عقد قرارداد بازرگانی با شوروی، مخالفت با تغییر سلطنت مورد درخواست رضاخان همراه با دکتر مصدق، والی‌گری خراسان، وزارت در چند دوره، امضای تمديد امتیاز نفت، سفارت ایران در فرانسه و انگلستان، تدریس در دانشگاه‌های داخل و خارج، نمایندگی ایران در شورای امنیت و سرانجام، ریاست مجلس سنا (تقی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۶-۱۵).

۱-۴. عاملیت سیاسی تقی‌زاده به‌عنوان نماینده مجلس و کارگزار دولت

تقی‌زاده در مجلس‌های اول و دوم، نماینده برگزیده مردم بود؛ با روحیه‌ای که می‌بایست به‌شدت مدافع مشروطیت باشد. او در نخستین سال‌های فعالیت سیاسی، جوان‌ترین عضو مجلس بود و روحیه‌ای تند و پرشور داشت؛ دوره‌ای که برخی آن را مرحله رادیکال زندگی او می‌دانند. اگرچه در انتخابات دوره سوم و چهارم مجلس نیز پیروز شد، اما به‌دلیل مسئولیت در کمیته ملیون ایرانی در آلمان و هم‌زمانی با جنگ جهانی اول، امکان حضور در جلسه‌های مجلس را نیافت. اما در دوره‌های پنجم و ششم، نماینده مجلس بود و گاه به‌گاه نظرهای انتقادی یا اصلاحی‌ای ارائه می‌کرد؛ به‌ویژه با تغییر قانون اساسی به‌منظور تغییر سلطنت از قاجار به پهلوی مخالفت کرد. نکته مهم درباره رویکردهای قانون‌مدارانه تقی‌زاده این است که اگرچه او به‌عنوان یک متفکر قانون اساسی مشروطه شناخته می‌شود، برخی پژوهش‌ها استدلال کرده‌اند که او مفهوم قانون را در صورتی یکنواخت و بی‌روح ترویج نمی‌کرد، بلکه به تحولی ترکیبی از هویت ملی، غرب‌گرایی، و مشروعیت حقوقی باور داشت (پورباقری، ۲۰۲۰، ۴۲).

در دوره‌های هفتم، هشتم، و نهم، به‌سبب اینکه در رده وزرا قرار گرفته بود (وزیر طرق و شوارع و بعد وزیر مالیه) سخنانش جنبه دفاع از امور اجرایی کشور داشت؛ به‌ویژه در مورد لوایحی که در مجلس مطرح می‌شد و او می‌بایست پاسخ‌گو باشد. می‌دانیم که قضیه قرارداد نفت از مهم‌ترین آن مسائل بود. پس از آن تقی‌زاده با سمت سفیر ایران به پاریس رفت و تا پایان جنگ جهانی دوم در اروپا (فرانسه، آلمان، و انگلیس) بود. در میانه این دوران، چون رویداد سوم شهریور ۱۳۲۰ پیش آمد و رضاشاه از کشور رفت، دوره مغضوبیت تقی‌زاده پایان یافت؛ ازاین‌رو، به وزیر مختاری در انگلیس و سپس، سفارت در انگلیس منصوب شد تا اینکه در انتخابات دوره پانزدهم شرکت کرد. سخنان

دلسوزانه پرشماری، که حاصل تجربه‌های گذشته و تعمق در وضع پیشرفت‌های کشورهای اروپایی بود (به‌ویژه در مورد آذربایجان و اصلاح امور آن ایالت)، ایراد کرد پاسخی به سخنان دکتر مصدق در مجلس چهاردهم بود. وی در پاسخ به سخنان عباس اسکندری درباره قرارداد نفت در مجلس پانزدهم، نطقی ایراد کرد که بعدها در دوره دکتر مصدق در شورای امنیت مورد استناد قرار گرفت؛ به‌عنوان نمونه، اصطلاح «آلت فعل» که تقی‌زاده در سخنرانی خود به‌کار برده بود، جنبه حقوقی و استنادی پیدا کرد. البته مخالفان نیز آن اصطلاح را وسیله طعنه و ملعبه سیاست‌بازی قرار دادند (تقی‌زاده، ۱۳۹۰، یادداشت).

پس از تشکیل مجلس سنا در تاریخ ۲۰ بهمن ۱۳۲۸، به‌عنوان رئیس مجلس، سهم برتر و شاخص یافت و قدرت مدیریت و بینش خاص خود را در موارد معین نشان داد؛ به‌عنوان نمونه، در دولت حسین علاء به اسدالله علم، وزیر کشور، اجازه صحبت نداد. تقی‌زاده، نزدیک به هفت سال رئیس مجلس سنا بود و در ۲۶ فروردین ۱۳۳۶، به‌سبب کهولت سن و کاهش توانایی در برخورد با رویدادها (به‌عنوان نمونه، ناتوانی در برخورد با قانون معافیت افسران از پرداخت حقوق گمرکی) استعفا داد (تقی‌زاده، ۱۳۹۰، یادداشت).

تقی‌زاده در همه دوران‌های یادشده، همواره بر اندیشه قانون و قانون‌گرایی تأکید داشته است. اما نکته مهم این است که براساس ضرورت‌های خاص سیاسی-اجتماعی هر دوران، تلقی و اراده مشخصی از این مفاهیم در نظام معرفتی او متجلی شده است؛ براین اساس، تقی‌زاده جوان در مجلس اول و دوم شورای ملی بیش از هر چیز در پی استقرار قانون، تحدید حوزه اختیارات نهاد سلطنت و گسترش آزادی‌های سیاسی بود؛ در دوره‌های سوم و چهارم (به‌رغم انتخاب شدن)، تنگناهای سیاسی-امنیتی او را رهسپار خارج از کشور کرد و در همین شرایط، دوره تازه‌ای از برداشت خاص او از قانون و قانون اساسی به‌مثابه تضمین‌کننده حاکمیت مقتدر، شکل گرفت. دوره‌های پنجم و ششم مجلس شورای ملی، متأثر از تغییر نظام سیاسی حاکم از قاجار به پهلوی بود و در دوره‌های پس از آن، تقی‌زاده دیگر نه به‌عنوان نماینده مجلس، بلکه در نقش کارگزار دولت و وزیر طرق و پس از آن وزیر مالیه، به‌عنوان یکی از حامیان دولت وقت، به دفاع از قانون به‌عنوان ابزاری در مسیر تسهیل اراده دولت و آبادانی کشور اقدام کرد. البته بعدها دوباره در نقش نماینده مجلس (مجلس پانزدهم) به‌عنوان حامی قانون ظاهر شد، اما در همه این دوران، نقش او در انعقاد قرارداد نفتی ۱۹۳۳ بر زندگی سیاسی‌اش تأثیر گذاشت و سخنانش در همین مجلس پانزدهم، محل استنادهای بعدی در

تحقق آرمان نهضت ملی شدن صنعت نفت قرار گرفت؛ بنابراین، مفاهیم قانون و قانون اساسی در نظام معرفتی تقی‌زاده در پیوند با حقایق سیاسی هر دوران، صورت خاصی پیدا می‌کند.

۲-۴. نقش و ویژگی‌های کلی تقی‌زاده در مجلس اول

نقش تقی‌زاده در مجلس اول، بسیار مهم و اساسی بود و بدون توجه به فعالیت‌های او، تاریخ مجلس اول کامل نیست. قدرت نطق و منطق سیاسی وی در بسیاری از اوقات چنان مؤثر واقع می‌شد که نفوذ آزادی‌خواهان را چندین برابر تعدادشان می‌کرد (اتحادیه، ۱۳۶۱، ۱۳۷). تقی‌زاده در مجلس اول با سخنرانی‌های پرشور و تحلیل‌های سیاسی خود به سرعت مطرح شد. او با درک درست شرایط زمانه، خود را با تحولات سیاسی همسو و مسیر پیشرفت سیاسی خویش را هموار کرد (صفایی، ۱۳۴۶، ۲۲۹). افکار ترقی‌خواهانه او، به افکار اروپایی و عقاید سوسیالیستی شباهت زیادی داشت. تقی‌زاده، سخنگویی زبردست بود؛ چنان‌که گاهی در یک بحث پارلمانی، به این منظور مداخله می‌کرد که بحث را به موضوع اصلی بازگرداند و از به‌حاشیه رفتن و ورود به مطالب نامربوط جلوگیری کند، یا پس از نطق‌های درهم‌وبرهم و بی‌موضوع نمایندگان، با به‌کار بردن جمله‌ها و کلیات مناسب، موضوع مذاکرات را که به‌صورت کلاف سردرگمی درآمده بود از هم باز کند یا افکاری را که ناطقان نمی‌توانستند آشکارا بیان کنند، به‌گونه‌ای جالب توضیح می‌داد (مجتهدی، ۱۳۵۷، ۱۱۰). بر همین اساس، نماینده انگلیس او را این‌گونه وصف کرده است:

او دارای افکار پیشرفته است و با افکار اروپایی آشنا است و دارای عقاید سوسیالیستی است؛ ولی اشتباه است که او یا همکارانش را صاحب خیالات واهی یا انقلابی بدانیم. تقی‌زاده، نه تنها در بحث و در نطق، قدرت بسیاری دارد، بلکه دارای صفات کارایی نیز است.... همیشه بادقت به او گوش می‌دهند؛ چون همکارانش می‌دانند که دهان به سخن نمی‌گشاید، مگر حرفی برای گفتن داشته باشد (اتحادیه، ۱۳۶۱، ۱۳۷).

البته همین نقش مؤثر تقی‌زاده در مجلس اول را برخی (همچون احمد کسروی و فریدون آدمیت) تعبیر به تندروی‌ها و افکار رادیکال نیز کرده‌اند. جریان مباحثات او با سعدالدوله و بگومگوهای او، خود گویای این است که تقی‌زاده جوان، فارغ از در نظر گرفتن سن و سال برخی از نمایندگان، با زبانی صریح سخن می‌گفت و در حمایت از قانون و قانون اساسی، نقدهایش را بی‌پروا بیان می‌کرد.

۳-۴. تدوین متمم قانون اساسی و نقش تاریخی سیدحسن تقی‌زاده

پس از تدوین قانون اساسی اولیه (با ۵۱ ماده)، نمایندگان، متوجه کاستی‌هایی در مفاد آن شدند که لازم بود برطرف شود و متممی برای اصلاح این کمبودها تدوین گردد. یکی از کسانی که در مجلس بیش از دیگران درباره قانون اساسی و کمبودهای آن سخن می‌گفت، میرزا جوادخان سعدالدوله بود. سعدالدوله که در زمان صدارت عین‌الدوله در جریان به چوب بستن یکی از تجار قند تبعید شده بود، پس از تشکیل مجلس شورای ملی، به‌عنوان نماینده مجلس با لقب «ابوالمله» وارد مجلس شد. وی بر این نظر بود که قانون اساسی اولیه تمام حقوق اساسی نیست و در آن به‌طور مشخص، به تفکیک قوای سه‌گانه اشاره نشده است (علوی، ۱۴۰۲، ۵۹).

تقی‌زاده، به‌عنوان یکی از شش عضو اصلی مجلس اول تدوین و تصویب متمم قانون اساسی، بر این نظر بود که باید طی دو سه روز به تصویب برسد؛ اما چون پیش‌نویس‌های متمم، مرجعیت شاه را به‌طور کامل نمی‌پذیرفتند و برای آن حدودی قائل نبودند، تصویب آن بی‌سروصدا پیش نرفت. مشاجرات بر سر سند یادشده، هفت ماهی طول کشید و سرانجام، شاه در ۹ دسامبر ۱۹۰۷ آن را امضا کرد. در این دوران پرتلاطم، بازار تبریز بارها بسته شد، اعضای انجمن مرکزی که نفوذ بسیاری داشتند و متشکل از ۱۴۰ انجمن تهرانی بودند، در مجلس پناه گرفتند و عجیب‌تر از همه، فرشی برای آیت‌الله سیدعبدالله بهبهانی در آنجا پهن کردند تا روحیه معترضان تقویت شود (تقی‌زاده، ۱۳۸۶، ۲۸۰).

سیدحسن تقی‌زاده می‌نویسد:

کمیسیون تحریر متمم قانون اساسی پس از برگزاری یک یا دو جلسه، کار نگارش آن را آغاز کرد. سعدالدوله در یکی از جلسات حضور یافت و با کمال تکبر، سیگار خود را روشن کرده و به سخنان گوش داد؛ اما پس از آن در جلسات بعدی شرکت نکرد (تقی‌زاده، ۱۳۸۶، ۲۹۱).

نگارش متمم را سه یا چهار نفر از وکلا به پایان رساندند که از جمله اعضای اصلی این گروه می‌توان به میرزا صادق‌خان مستشارالدوله، تقی‌زاده، و حاج سیدنصرالله اخوی اشاره کرد. منابع و کتب موردنیاز برای تدوین قانون، در دسترس نبود و تنها یک جلد از قانون اساسی بلژیک، که سعدالدوله آن را از میرزا اسماعیل‌خان، منشی سفارت بلژیک، امانت گرفته بود، در اختیار کمیسیون بود و مبنای کار قرار گرفت. در مراحل بعدی، برخی مواد از قانون اساسی فرانسه و قوانین کشورهای بالکان نیز به متن افزوده شد (رائین، ۱۳۵۶، ۲۰۱-۲۰۰).

در تدوین متمم قانون اساسی، نقش و تأثیر سازنده سیدحسن تقی‌زاده به این سبب قابل تأمل است که هم در تحدید قدرت و اختیارات نهاد سلطنت و هم در نزاع با روحانیون در راستای تحقق برخی مواد مورد اختلاف درباره نقش شرع و شریعت در قانون، توانست در کنار دیگر نمایندگان تجددخواه این دوره، به پاسداشت اراده مشروطه‌خواهان، ایستادگی لازم را از خود نشان داده و اراده آزادی‌خواهان را محقق کند. پرسش اساسی این است که چنانچه افرادی همچون سیدحسن تقی‌زاده، در تدوین متمم قانون اساسی حضور نداشتند، در میدان قدرت‌دهی و قدرت‌ستانی، آمال و اهداف مشروطه‌طلبان در چه مسیری پیش می‌رفت و سلطنت‌طلبان چگونه امیال خود را در بطن و متن حقوقی قانون اساسی می‌گنجاندند؟ باید اذعان کرد که در این صورت، پادشاه با کمک گرفتن از متن قانون، همچنان بر خودرایی خود پای می‌فشرد و شاید فرصت تاریخی تحول بنیادین، به راحتی از دست می‌رفت.

۴-۴. تقی‌زاده و مخالفت با تشکیل مجلس سنا

یکی از لحظه‌های حساس زندگی سیاسی سیدحسن تقی‌زاده، مطرح شدن مسئله تشکیل مجلس سنا (به اعتبار قانون اساسی مشروطه) در دوره نخست مجلس شورای ملی و مخالفت تقی‌زاده با آن است. این درحالی است که او سال‌ها بعد (در دوران پادشاهی محمدرضا شاه)، به عنوان سناتور، بر کرسی ریاست همین مجلس سنا تکیه زد. خود همین موضوع، محل بحث، نزاع، و جدل‌های بسیاری بر سر شخصیت سیاسی تقی‌زاده بوده که خود او به آن‌ها پاسخ داده است. تقی‌زاده در دوره نخست و دوم مجلس شورای ملی، فکر تأسیس مجلس سنا را باطل می‌شمرد و ضمن خطابه خود برهان آورد: «مجلس سنا، اسباب لنگی کارها می‌شود و نمایندگان ملت، تشکیل آن را صلاح نمی‌دانند؛ اگرچه قانون اساسی، وجود آن را تأیید کرده باشد» (تقی‌زاده، ۱۳۸۶، ۱۵۴). اما پس از چهل سال که به مقام سناتوری انتصابی رسید، بر مسند ریاست مجلس سنا نشست (آدمیت، ۱۴۰۲، ۱۱۹).

تقی‌زاده، بعدها در خطابه‌ای در همین باره عنوان کرد:

مشروطه‌طلبان و نمایندگان مجلس شورای ملی در برابر تشکیل مجلس سنا، موضعی مخالف داشتند و از ابتدا تمایلی به تأسیس چنین نهادی نشان نمی‌دادند. در عمل، نزدیک به چهل تا پنجاه سال از تشکیل مجلس سنا جلوگیری شد. به نظر آنان، مجلس سنا، نهادی بود که می‌توانست به عنوان نهادی موازنه‌گر و حتی

مقابله‌کننده با مجلس شورای ملی عمل کند. در قانون اساسی آمده بود که در صورت بروز اختلاف میان مجلس شورای ملی و شاه، چنانچه شاه قصد انحلال مجلس را داشته باشد، این اقدام تنها با موافقت مجلس سنا امکان‌پذیر است. این بند، موجب نگرانی عمیق نمایندگان مجلس شد و آن را به‌مثابه حکم به نابودی مجلس شورای ملی تلقی کردند؛ بنابراین، تلاش کردند تا از شکل‌گیری و فعالیت مجلس سنا جلوگیری کنند (تقی‌زاده، ۱۳۷۲، ۲۹۰).

تلاش تقی‌زاده و همکارانش برای جلوگیری از شکل‌گیری مجلس سنا در این دوره را باید در راستای واقعیت‌های سیاسی همان زمانه ردیابی کرد. درواقع، شکل‌گیری نهاد تازه‌تأسیس مجلس شورای ملی و تلاش در راستای تحقق اراده مشروطه‌خواهان، سبب شد که افرادی چون تقی‌زاده از این اندیشه دفاع کنند که شکل‌گیری مجلس سنا، بیش از آنکه بتواند تسهیل‌گر تحقق اندیشه قانون‌گرایی در ایران باشد، می‌تواند به مانعی جدی در برابر اراده مجلس شورای ملی و نمایندگان آن (به‌عنوان تجلی اراده ملت) تبدیل شود. به‌همین سبب، شکل‌گیری آن را در آن زمانه، اسباب لنگی کارها می‌دانستند.

۵-۴. تقی‌زاده و تفکیک قوای حکومتی

تقی‌زاده در دوره‌های نخست و دوم مجلس، سخت معتقد به تفکیک قوا در حکومت بود. او به مجلس گوشزد کرد که نباید در وظایف و مسئولیت‌های قوه مجریه و نیز در امور جزئی وزارتخانه‌ها دخالت کند. تقی‌زاده با تأکید بر پاسخ‌گویی وزرا در برابر مجلس پافشاری می‌کرد که وزرا باید در جلسات مجلس حاضر شوند و به پرسش‌های نمایندگان پاسخ دهند و به مقاماتی که متکبرانه از حضور در مجلس سر‌باز می‌زدند، به‌شدت تذکر می‌داد (تقی‌زاده، ۱۳۹۰، ۲۲-۲۱). تقی‌زاده در یک مقاله کوتاه ناتمام با عنوان «تاریخ انقلاب ایران» (نوشته‌شده در حدود ۱۹۱۰ میلادی) می‌نویسد: «وزرا در بی‌اعتنایی خود مداومت داشتند و اصلاً مجلس را جزء موجودات حساب نمی‌کردند» (تقی‌زاده، ۱۳۸۶، ۱۰۷).

تقی‌زاده بر این نظر بود که شاید همه این نابسامانی‌ها، برآمده از ناآگاهی نمایندگان و عدم استقرار نظم در امور مجلس اول بود. به‌نظر او، مجلس اول، نظم درستی نداشت؛ زیرا وکلای مجلس با روندها و شأن مجلس آشنا نبودند. این، موضوع نخستین نطق طولانی تقی‌زاده است. او در این نطق بر اهمیت حضور منظم و مشارکت در جلسات مجلس تأکید

کرده و چهار شرط را در این حوزه مشخص می‌کند: مشارکت منظم نمایندگان و التزام به نظام‌نامه داخلی مجلس، تکمیل انتخاب نمایندگان ایالات، حضور وزرا در مجلس برای پاسخ‌گویی به سؤالات نمایندگان، و نیز مطالبه قانون اساسی از دولت (تقی‌زاده، ۱۳۹۰، ۱۶).

۶-۴. تقی‌زاده و مسئله تغییر سلطنت

یکی از رویدادهای بسیار مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ سیاسی ایران، تغییر نظام سیاسی از قاجار به پهلوی در سال ۱۳۰۴ است. این دوران که از پس رویدادهای تلخ جنگ جهانی اول و بحران‌های امنیتی ظهور کرد، سبب شد که شخصی مانند رضاخان، که در فاصله سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ توانسته بود بسیاری از شورش‌های محلی را سرکوب کند و نیروهای گریز از مرکز را سر جای خود بنشانند و میزانی از ثبات و امنیت را در سرتاسر کشور برقرار کند، به فکر قبضه کامل قدرت و در اختیار گرفتن نهاد سلطنت بیفتد. در این میان، نقش افرادی همچون سیدحسن تقی‌زاده و محمد مصدق، که همواره بر اندیشه قانون‌گرایی و دفاع از حقوق نهاد سلطنت تأکید می‌کردند، از اهمیت بالقوه‌ای برخوردار است. ذکر این نکته خالی از فایده نیست که تقی‌زاده دوره پنجم و ششم مجلس شورای ملی، دیگر از آن شور انقلابی دوره‌های اول و دوم مجلس عبور کرده و بهره‌های فراوانی از اعتدال و حزم‌اندیشی در رویکردهای سیاسی او به چشم می‌خورد.

تقی‌زاده در روند انتقال سلطنت به خاندان پهلوی، به عنوان یکی از چهره‌های برجسته و مدعی پیشگامی در نهضت مشروطه و مدافع قانون اساسی، ضمن ابراز مخالفت با طرح خلع سلسله قاجار از سلطنت، به انتقال قدرت به رضاخان نیز معترض بود. با این حال، با وجود مخالفت‌هایش در این زمینه، در دوران سلطنت رضاخان مورد توجه ویژه او قرار گرفت. در آغاز حکومت رضاخان، تقی‌زاده مدتی به عنوان والی خراسان منصوب شد و سپس، به نمایندگی دیپلماتیک ایران در لندن مشغول به خدمت شد (علوی، ۱۴۰۲، ۱۹-۱۸).

از جمله مخالفان دیگر طرح تغییر سلطنت می‌توان به میرزا یحیی دولت‌آبادی، میرزا حسین خان علاء، و مصدق‌السلطنه (افشار، ۱۳۶۸، ۱۹۹) اشاره کرد که هریک (تقی‌زاده، مصدق، علاء) با تصدیق خدمات سردار سپه، مختصر نطقی مشعر بر تعدی به قانون و تخلف از حدود کرده، خارج شدند. پس از تصویب فوریت اول و دوم، نخستین ناطق، سیدحسن تقی‌زاده بود که به عنوان مخالف صحبت کرد (هدایت، ۱۳۶۳، ۳۶۹-۳۶۸). وی در قسمتی از نطق خود می‌گوید:

خداوند، شاهد است که این اظهارات صرفاً از سر خیرخواهی نسبت به مملکت و شخص رضاخان پهلوی بیان می‌شود. بنده ترجیح می‌دادم این مسئله به کمیسیون ارجاع گردد تا راه‌حلی قانونی تر و جامع تر یافت شود؛ زیرا، این روند با اصول قانون اساسی همخوانی ندارد، اما به نظر می‌رسد، این پیشنهاد موردپذیرش قرار نگیرد (مدنی، ۱۳۶۹، ۲۳۳).

۷-۴. دوگانه دفاع از قانون اساسی و اقتدار نهاد دولت در عصر رضاشاهی

یکی از نقدهای تاریخی به روشنفکران عصر پهلوی، عدول آن‌ها از دفاع از آرمان‌های اصلی قانون اساسی مشروطه (همچون حراست از آزادی‌های مدنی شهروندان و تمکین نهاد قدرت به اراده نمایندگان مجلس) بود. بیشتر کسانی این قضاوت تاریخی را مطرح می‌کنند که در گسست فکری-نظری میان امر سیاسی و محذورات ناشی از جنگ جهانی اول و پس از آن، عاملیت فضای آشوبناک را به‌عنوان عللی بنیادین در عدم پیگیری آرمان‌های مشروطه در نظر نمی‌گیرند. فشار ساختارهای داخلی و بین‌المللی، موضوعی است که ذهن اندیشمندان این عصر را در پیگیری امور الزامی دیگری همچون استقرار امنیت، سخت به خود مشغول کرده بود. بازنمایی چنین فضایی در نشریه «کاه»^۱، به‌خوبی ترسیم‌گر اوضاع و احوال آن دوران است. نویسندگان «کاه»^۲، به‌ویژه تقی‌زاده، با مشاهده نابسامانی‌های پس از مشروطه و مقایسه آن با رشد سریع اروپا، به این نتیجه رسیدند که برای جلوگیری از فروپاشی کشور بیش از هر چیز به یک دولت مقتدر و متمرکز نیاز است. از دید آنان، در شرایط آن زمان، سخنرانی‌های سیاسی، تشکیل احزاب، جنبش‌های اسلامی یا گرایش‌های بلشویکی، و حتی احساسات ملی‌گرایانه، راهگشا نبود. «کاه»^۳ در شماره پایانی خود تأکید می‌کند که تنها اقدامات فوری و قاطع می‌تواند ایران را نجات دهد و چون در ساختار دموکراتیک، امکان رفع سریع عقب‌ماندگی وجود ندارد، ظهور یک فرد قدرتمند و نوساز، راه‌حل فوری است. تقی‌زاده و هم‌فکرانش، نظم تازه‌ای می‌خواستند که بر محور تجدد بنا شود (استوار، ۱۳۹۶، ۲۲-۲۰).

هنگامی که رهبر دموکرات و ملی‌گرای ایرانی، سیدحسن تقی‌زاده (۱۳۴۸-۱۲۵۷)، در هجدهم دی ۱۲۹۳ وارد برلین شد، جهان درگیر جنگ بود. نخستین پیروزی‌های قوای محور در جبهه‌های باختری و خاوری و حضور تهدیدآمیز ناوگان زیردریایی‌های آلمان در مسیرهای دریایی اقیانوس اطلس از قرار معلوم نویدبخش پیروزی رایش بر امپراتوری‌های انگلیس و

روسیه بود که دیگر به سستی گراییده بودند. مصیبت جنگ جهانی (که یکی از نمایشنامه نویسان اروپایی بدون چندان اغراقی آن را «واپسین روزهای انسانیت» نامید)، اگر پایان انسانیت نبود، آزمون پرمحنتی بود که جهان در واپسین روزهای پادشاهی های بزرگ در مسیر خود برای تبدیل شدن به چیزی کاملاً نوین، آن را پشت سر می نهاد. اما سیدحسن تقی زاده، همانند بسیاری از اندیشمندان از نظر سیاسی آگاه سرزمین های مستعمره و نیمه مستعمره، می دانست که نتیجه جنگ بزرگ، تأثیر قاطعی بر وضعیت سیاسی ملت هایی دارد که او و دوستانش خود را نماینده آن ها می دانستند (مرعشی، ۱۴۰۴، ۷۱).

۸-۴. تمدید قرارداد نفت داری و آلت فعل بودن تقی زاده

یکی از مناقشه انگیزترین رویدادهای درهم تنیده با تاریخ ایران، موضوع انعقاد قرارداد نفتی ۱۹۳۳ در دوران رضاشاه است. نقش تقی زاده در انعقاد این قرارداد و عاملیت او، به بحث داغی در سپهر سیاسی ایران تبدیل شد. نفت، یکی از محوری ترین مسائل روابط ایران و بریتانیا در دوره رضاشاه بود. انگلیسی ها در پی تمدید قرارداد داری به مدت ۶۰ سال بودند؛ درحالی که ایران برای تأمین هزینه های نوسازی به سهم بیشتری از درآمد نفت نیاز داشت (سلیمانی و وحیدی راد، ۱۳۸۹، چکیده).

در دوره رضاشاه، مسئله نفت، مهم ترین محور اختلاف با بریتانیا بود. تیمورتاش، این موضوع را نه یک مسئله تازه، بلکه همچون درختی ریشه دار با شاخه های حیاتی می دانست که حذف بخشی از آن به معنای به خطر انداختن حیات کل درخت بود (آژند، ۱۳۷۸، ۵۵). او کوشید حوزه امتیازنامه را به جنوب غرب ایران محدود کند و استخراج مناطق دیگر را به شرکت های غیرانگلیسی واگذارد و همچنین، از میزان نفوذ لندن در شرکت نفت بکاهد (ونس، ۲۰۰۵، ۱۳۰). در آستانه جنگ جهانی اول، اهمیت نفت برای بریتانیا بیش از پیش آشکار شد. هنکی، وزیر جنگ این کشور، در سال ۱۹۱۳ نوشت که در جنگ آینده، نفت جایگزین زغال سنگ خواهد شد و تنها منابع مطمئن و تحت کنترل لندن در ایران و بین النهرین قرار دارند (سی ای بی،^۱، ۱۹۲۴).

تمدید قرارداد شرکت نفت جنوب، که با اقدام به از بین بردن پرونده های نفتی توسط رضاشاه انجام شد، (چه ناشی از تبانی قبلی باشد و چه به دلیل کم اطلاعی)، به هرروی به ضرر ملت ایران تمام شد و امکان بهره برداری بی رویه و غارت منابع نفتی کشور را برای مدت

1. CAB

طولانی فراهم کرد (مدنی، ۱۳۶۹، ۲۳۹). فاتح، رئیس پیشین شرکت نفت ایران، افزون‌بر اینکه انعقاد قرارداد ۱۹۳۳ را اشتباه زیان‌خیز دانسته، لغو امتیاز داری را زیان و اشتباه دیگر شمرده و راه‌هایی را که دولت ایران می‌توانست به بهترین شکل، منافع خود را پیگیری کند، نشان داده است (فاتح، ۱۳۵۸، ۳۰۰).

عباس اسکندری در مجلس پانزدهم، هنگام طرح اعتبارنامه تقی‌زاده، موضوع قرارداد را پیش کشید و ضمن انتقاد شدید از قرارداد یادشده، تقی‌زاده را به اتهام امضای قرارداد، فاقد صلاحیت برای نمایندگی مجلس دانست. تقی‌زاده در پاسخ اسکندری، سخنان مشروحه ایراد کرد و سرانجام، خود را «آلت فعل» نامید (عاقلی، ۱۳۷۰، ۲۴۲). در تمام نوشته‌ها و گفتارها، لبه تیز حملات متوجه سیدحسن تقی‌زاده، وزیر مالیه وقت بود؛ ولی اگر این موضوع با دقت و توجه بیشتری بررسی شود، می‌توان دریافت که اگرچه تقی‌زاده غیر از مسئولیت مشترک وزیران، به‌عنوان وزیر مسئول، پای قرارداد را امضا کرده و همین امضا، موجب بدنامی او شده است، ولی نباید از نظر دور داشت که نقش اول در قضیه تمدید قرارداد، متعلق به چهار نفر است: ۱) سیدحسن تقی‌زاده؛ ۲) محمدعلی فروغی؛ ۳) علی‌اکبر داور؛ ۴) حاج مخبرالسلطنه هدایت و به‌هیچ‌وجه نمی‌توان سهم یکی از این چهار نفر را بر دیگری رجحان داد (عاقلی، ۱۳۷۰، ۲۴۳).

۹-۴. تقی‌زاده و ضرورت اعطای آزادی‌های مدنی، سیاسی، و اجتماعی

تقی‌زاده در سومین دوره زیست فکری-سیاسی خود (دوران پادشاهی محمدرضا شاه پهلوی)، بار دیگر به یکی از آرمان‌های مشروطه، یعنی آزادی، باز می‌گردد. البته بازگشت به آرمان آزادی خواهی، با پختگی‌ها و تجربه‌اندوزی‌هایی همراه است که در طول سالیان پیشین به‌دست آمده است. براین‌اساس، او آزادی را در سایه رعایت قانون و حفظ نظم و ثبات و دوری از هرگونه هرج‌ومرج مراد می‌کند؛ ازاین‌رو، تقی‌زاده در نطق خود در سوم مرداد ۱۳۲۸ بر اهمیت تحمل عقاید مخالف و دوری از تهمت، خشونت، و افراط تأکید کرد. او بر این نظر بود که بدون روحیه «تولرانس» (به‌قول فرنگی‌ها)، نه آزادی پایدار می‌شود، نه حقیقت قابل جست‌وجو است؛ و کشور ما در این زمینه نارسایی جدی دارد (تقی‌زاده، ۱۳۸۹، ۲۰۳).

وی در خطابه ۱۶ آذر ۱۳۳۹، جوهر سخنان خود را چنین خلاصه کرد:

ضرورت آزادی‌های اجتماعی، سیاسی، و معنوی تا مرز عدم تجاوز به حقوق دیگران، تقویت وطن‌دوستی راستین همراه با آمادگی برای فداکاری، ایجاد رفاه، عدالت و

آزادی برای دلپذیر شدن زندگی در میهن، پرهیز از نژادپرستی و ملت‌سازی‌های افراطی و درنهایت، مدارا با دگراندیشان (تقی‌زاده، ۱۳۳۹، ۴۷۶).

این سخنان که بخشی از خطابه‌های سیدحسن تقی‌زاده در دوران سوم حیات فکری-سیاسی او است، نشان می‌دهد که وی اعطای نعمت آزادی‌های سیاسی، اجتماعی، و مدنی را برای حفظ و پویایی ساختارهای حاکمیتی الزامی می‌داند. به بیان روشن‌تر، پس از گذار از بحران‌های عصر مشروطه و پسامشروطه و جنگ جهانی اول و دوم، در دوره‌ای که ثبات نسبی بر کران تا کران ایران، حکمفرما می‌شود، ضرورت توجه به مطالبه‌های عمومی از اهمیت دوچندانی برخوردار می‌شود. بنابراین، تقی‌زاده نیز در راستای کیفیت بخشی به سازه‌های نظام حکمرانی، واگذاری میزانی از آزادی‌ها را به شهروندان ضروری می‌داند.

۵. آدمیت و روایت متفاوت از سیدحسن تقی‌زاده

فریدون آدمیت، از جمله مورخانی است که در شرح رویدادهای عصر مشروطه و پسامشروطه، به تقی‌زاده پرداخته و گاهی او را از دم تیغ نقد خود گذرانده است. آدمیت بر این نظر است که تندروی‌های نظام افکار تقی‌زاده جوان در دوران مجالس اول و دوم مشروطه، او را در صف تندروهایی قرار می‌دهد که عملکردشان هزینه بسیاری برای مشروطه نوپا داشته است. در همین راستا او بیان می‌کند:

اما دسته تندروان یا انقلابیان (مجلس اول مشروطه) و آن شامل اقلیت چهار پنج نفری می‌گردید از این قرار: یحیی میرزا اسکندری، میرزا ابراهیم آقائریزی، سیدحسن تقی‌زاده، شیخ حسین فلک‌المعالی. در برخی نوشته‌های هم‌زمان، دو تن دیگر صادق مستشارالدوله و میرزا آقا فرشی را هم از دسته تندروان نام برده‌اند.^۱ از گروه تندروان، سه نفر اول، شیوه انقلابی داشتند و دو نفرشان میرزا ابراهیم آقا و تقی‌زاده، به یقین عضو فرقه اجتماع‌یون عامیون بودند. همچنین، در همکاری‌شان با دسته انقلابی بیرون از مجلس بهربری حیدرخان، تردیدی نیست (آدمیت، ۱۴۰۰، ۳۶۴).

به روایت آدمیت، در کشمکش میان مجلس و سلطنت، گروه افراطی، مسیرهایی در پیش گرفت که با اصول دموکراسی سازگار نبود: تشدید اختلافات، ایجاد رعب، بمب‌گذاری، انتشار شب‌نامه، تهدید به قتل، و تجاوز به مصونیت نمایندگان (آدمیت، ۱۴۰۲، ۱۱۱).

۱. دولت‌آبادی، حیات یحیی، ج ۲، ص ۱۲۶ و ۱۵۴.

یکی از ایراداتی که بر نقد آدمیت از تقی‌زاده وارد است، این است که در کتاب «مجلس اول و بحران آزادی» همه نقش تقی‌زاده را به این تندروی‌ها فروکاسته است؛ درحالی که تقی‌زاده در مجلس اول، شخصیت برجسته‌ای بود و سخنان بسیار دقیقی در موضوعات گوناگون بیان کرد. در مورد اینکه تقی‌زاده جوان در مجلس اول و دوم، برخی دیدگاه‌های افراطی داشت، تردیدی نیست، اما او در آن دو مجلس، سخنان بسیار دقیقی هم گفته است که نمی‌توان آن‌ها را نادیده گرفت (مرادخانی، ۱۴۰۲، ۱۴۰).

بر اثر القائنات فریدون آدمیت — که برخی مورخان کم‌اهمیت‌تر دیگر هم از او تقلید کرده‌اند — این ذهنیت جهت‌دار درباره تقی‌زاده شکل گرفته است که او به‌عنوان سردسته افراطیون چپ‌گرا در مجلس اول مشروطه، مشهور به «اجتماعیون عامیون» و مجلس دوم مشروطه، موسوم به «دموکرات‌ها»، با تندروی‌های تنش‌موجود میان مجلس و دربار را بیهوده و بی‌دلیل تشدید کرد و سرانجام، محمدعلی شاه را که به ادعای آن‌ها با مشروطیت کنار آمده بود، ناگزیر به‌سوی به‌توپ بستن مجلس و برچیدن بساط مشروطیت سوق داد. درواقع، در این روایت، بی‌آنکه به آن تصریح شود، مسئولیت به‌توپ بسته شدن مجلس در درجه نخست، نه با محمدعلی شاه که با به‌اصطلاح افراطیون، به طلایه‌داری تقی‌زاده، است (سلیمان‌زاده، ۱۴۰۲، ۳۴۹).

۶. روایت اتحادیه از ناسازگاری آدمیت با تقی‌زاده

منصوره اتحادیه در مصاحبه‌ای با فرهاد سلیمان‌نژاد و به‌نقل از مرحوم دکتر جواد شیخ‌الاسلامی به داستانی اشاره می‌کند که شبیه غرض‌آلود و کین‌توزانه بودن دیدگاه‌های آدمیت درباره تقی‌زاده را تقویت می‌کند. ایشان می‌گویند: «من داستانی شنیده‌ام از مرحوم جواد شیخ‌الاسلامی که ممکن است سرنخی بدهد به‌دست کسانی که دوست دارند ماجرای تقی‌زاده و آدمیت را دنبال کنند؛ یعنی این فرض را که انتقادهای آدمیت از تقی‌زاده از سر غرض‌ورزی و عناد شخصی بوده؛ داستانی که اتحادیه از مرحوم شیخ‌الاسلامی شنیده بدین قرار است که بعد از جنگ جهانی دوم، مرحوم شیخ‌الاسلامی را که آن موقع نوجوان بودند، پدرشان برای تحصیل به لندن می‌فرستد و چون بین پدر مرحوم شیخ‌الاسلامی و تقی‌زاده، که هر دو آذربایجانی بودند از قبل رفاقتی بوده، مرحوم شیخ‌الاسلامی تا زمانی که پانسیون بگیرد و کارهای ثبت‌نامشان در مدرسه انجام شود، در سفارت نزد تقی‌زاده ساکن می‌شود. در آن زمان، آدمیت، دبیر سوم سفارت بود. این‌طور که مرحوم شیخ‌الاسلامی برای اتحادیه تعریف کردند، آدمیت، ظاهراً از فروشگاه‌های

مقداری خرید کرده بود و پرداخت پولش را به سفارت حواله کرده بود؛ یا اینکه پولش را نداده بود و فروشگاه، صورت حساب خرید را به اسم سفارت به آدرس سفارت فرستاده بود. نه اینکه نخواهد پولش را بدهد، ولی آن موقع به اعتبار سفارت خرید کرده بود. خلاصه تقی زاده که این را می فهمد، خیلی عصبانی می شود و نامه می نویسد به وزارت خارجه که آدمیت را فرابخوانند. از قرار، آن موقع آدمیت در جریان این مکاتبه تقی زاده با وزارت خارجه نبود؛ اما وقتی به ایران برمی گردد، این نامه را در وزارت خارجه می بیند و دشمنی اش با تقی زاده از آنجا آغاز می شود (اتحادیه، ۱۳۹۸، ۹۸-۹۷).

فرهاد سلیمان نژاد به رغم تلاش فراوان برای یافتن این نامه، متأسفانه نتوانست آن را در بایگانی وزارت امور خارجه بیابد. در واقع، اسناد مرتبط با آدمیت و تقی زاده در بایگانی وزارت امور خارجه به گونه ای عجیب مفقوده است. با توجه به اینکه تقی زاده چندین سال سفیر ایران در انگلستان و فرانسه بوده و آدمیت نیز کارمند ارشد وزارت امور خارجه بوده است، فقدان این اسناد بسیار شبیه برانگیز است؛ تا آنجاکه این شبهه در ذهن نگارنده به وجود آمده است که ممکن است اسناد مربوط به این ماجرا توسط خود آدمیت معدوم شده باشد. به هر روی، اگر روایت مرحوم شیخ الاسلامی درست باشد، آنگاه باید درباره بی غرضی به اصطلاح شاخص ترین مورخ مشروطیت ایران تردید کرد. البته این بی غرضی در مواردی نقض شده است؛ برای مثال، در این ادعا که تقی زاده به دروغ خود را نماینده تجار تبریز در مجلس اول معرفی کرده است، در حالی که او نماینده اصناف بود. آدمیت و به تقلید از او، میرزا صالح، هر دو این ادعای کذب را مطرح کرده اند (آدمیت، ۱۳۸۷، ۳۹۶). برخلاف این ادعای نادرست آدمیت و میرزا صالح، تقی زاده هم نماینده تجار تبریز بود و هم نماینده اصناف آن (آجودانی، ۱۴۰۳، ۲۵).

۷. پاسخ سید حسن تقی زاده به قضاوت های احمد کسروی

یکی از افرادی که در شرح تاریخ معاصر ایران، درباره سید حسن تقی زاده سخن گفته است، مورخ نام آور، احمد کسری است. از نگاه تقی زاده، کتاب «تاریخ مشروطیت» کسروی به لحاظ ثبت دقیق روز شمار رویدادها سودمند است، اما بخش هایی از آن را نادقیق و همراه با خطا می داند.

در ادامه، تقی زاده درباره بی اساسی برخی ادعاهای احمد کسروی سخنانی را بیان می کند؛ برای نمونه می گوید:

حتی در باب خود من چیزهایی نوشته که اساس ندارد و یک جا (بخش سوم کتابش در صفحه ۶۴) متن تلگرافی را از قول من به انجمن تبریز — که به زعم او یکی دو روز قبل از تخریب مجلس اول مخابره شده — درج کرده است که جای حیرت است و معلوم نیست چه کسی آن را اختراع نموده است. کسروی آن را تلگراف رمز خوانده، در صورتی که من در تبریز با کسی رمزی نداشتم و فقط مستشارالدوله مرحوم با ثقة الاسلام و حاج میرزا ابراهیم آقا با بعضی از اعضای انجمن تبریز رمز داشتند و غالباً تلگراف رمز می کردند. البته منظور آن نیست که مطالبی متضمن طعن بر من و بعضی دیگر از آن ها که در جریان کار مشروطیت داخل بودند، نوشته شده که خرده گیری و انتقاد اصلاً هیچ عیبی ندارد و اگر عقایدی در امور اظهار کرده که با عقاید من و دیگران موافق نیست و به تندی آن عقاید را بیان نموده، موجب ایرادی به او نیست و فقط آنچه از جمله های اخباریه او مطابق واقع حقیقت نیست، موجب تأسف است، بلکه منظور آن است که بعضی از مطالب، مطلقاً بی اساس است و نمی خواهم وقت آقایان را مشغول بیان صحیح نبودن بعضی مطالب بکنم و البته باید گفته شود که مرحوم کسروی، از حیث فضل و تحقیق، شایسته ذکر خیر و قدردانی است. چند کتاب به زبان های خارجی و بیشتر انگلیسی هم راجع به وقایع عهد مشروطیت ایران موجود است که آن ها هم اشتباهات یا مطالب خلاف حقیقت دارند و از آن میان به نظر من کتاب «انقلاب ایران» تألیف ادوارد براون، بهترین همه آن تألیفات است و نیز کتاب آبی انگلیس، منتشر در سال های ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۴ مسیحی (تقی زاده، ۱۴۰۲، ۴۲-۴۱).

تقی زاده در این سخنان با شرح رویدادهای بلاخیز مشروطه اول و اتفاقات مجلس شورای ملی، برخی بیان های احمد کسروی درباره خودش را عاری از حقیقت می داند؛ با این حال، در مورد تأکید بر تأثیرات بالقوه و مفید احمد کسروی در ایفای رسالت علمی - تاریخی اش، جانب انصاف را رعایت کرده و در سخنرانی های خود به خدمات او نیز اشاره کرده است.

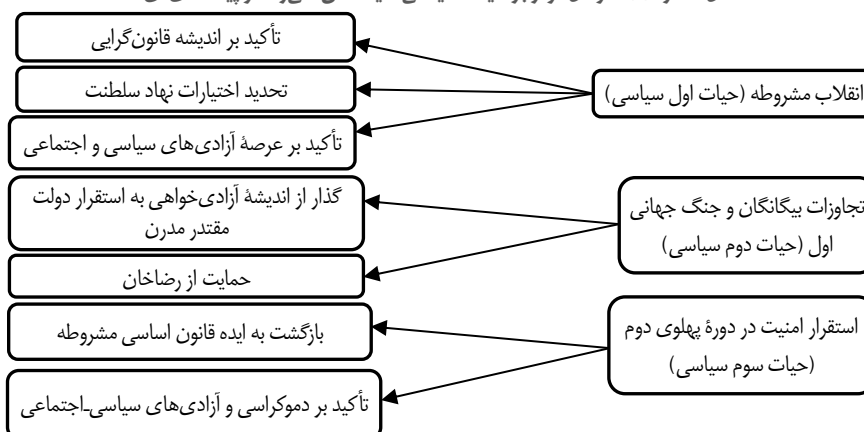
نتیجه گیری

در پایان این پژوهش، بر این نکته تأکید می شود که از دیدگاه تقی زاده، قانون اساسی، تنها یک متن سیاسی نیست؛ بلکه چارچوبی برای پیوند میان قدرت و مشروعیت است. تقی زاده بر این نظر بود

که قانون‌مداری در صورتی امکان‌پذیر است که ساختار دولت، مبتنی بر اصول حقوقی شفاف، مقتدر، و ملی باشد. در زمان مشروطه در فضای فکری غرب، مفهوم پادشاه، ضل‌الله، نایب‌خدا، و مشروعیت حکومت از جایگاه متافیزیک به جایگاه انسانی تغییر یافت. به بیان روشن‌تر، مشروعیت حکومت از آسمان به زمین آمد و معیار آن، انسان شد. نتیجه این تحول بنیادین، ساخت انسانی جدید با حقوقی جدید بود؛ انسانی که خدا را از عرصه سیاسی حذف و به محدوده خصوصی خود انتقال داد و معیار او عقل خودبنیاد و حقوق طبیعی و قانون شد. این رویکردها در نتیجه توسعه اندیشه‌های مدرن در این دوره در میان مردم و روشنفکران به فضای جامعه ایرانی راه یافت و تأثیر شگرفی بر آن گذاشت. اما بعدتر، رضاشاه به عنوان مقام سلطنت بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰، مطابق با قانون اساسی مشروطه عمل نکرد و در عمل، مرکز اصلی سیاست‌گذاری کشور بود و سایر مراکز برنامه‌ریزی، زیر نظر وی قرار گرفتند. وی در این دوره از دوراه در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها اعمال نفوذ می‌کرد؛ یکی از طریق دخالت در گزینش نمایندگان مجلس شورای ملی، اعضای هیئت وزیران و رؤسای ادارات و مؤسسات مهم دولتی و دیگری دخالت در حوزه فعالیت برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران. به این ترتیب، رضاشاه، ابزارها و ظواهر مشروطیت را حفظ کرد، اما در عمل، به عنوان یک «دیکتاتور مشروطه» حکومت کرد. بر پایه چارچوب نظری «اسطوره انسجام» اسکینر و براساس مفروض اصلی این اسطوره، تلقی نظام اندیشگی یکدست در ساختار فکری-اندیشگی متفکران، نخبگان، و صاحبان اندیشه در طول زندگی سیاسی-اجتماعی آن‌ها، نوعی تلقی خطا است که درک ناقص و قضاوت نادرستی را عاید مخاطبان خواهد کرد. بر این اساس و با توجه به زندگی فکری سه‌گانه سیدحسن تقی‌زاده (شامل دوران مشروطه اول، سلطنت رضاشاه، و محمدرضاشاه) باید اذعان داشت که تلقی تقی‌زاده از مفاهیمی همچون «قانون» و «قانون اساسی»، وضعیت یکدست و یگانه‌ای نداشته است؛ به گونه‌ای که تقی‌زاده جوان در مجلس اول و دوم شورای ملی (با سری پرشور) مفاهیمی همچون «قانون» و «قانون اساسی» را در راستای تحقق آرمان آزادی‌خواهی و مساوات‌طلبی به کار می‌برده است. این در حالی است که او از دوره پنجم مجلس شورای ملی تا پایان دوره حاکمیت رضاشاه، حاکمیت قانون و قانون اساسی را در راستای طرح‌ریزی پایه‌های دولت مقتدر مدرن رضاشاهی در نظر می‌گرفته است. اما با آغاز سلطنت محمدرضاشاه، پس از استقرار پایه‌های نظم و امنیت در گستره سرزمینی ایران (ضمن اینکه همچنان بر مقوله امنیت تأکید دارد)، رگه‌هایی از اندیشه دموکراسی‌خواهی و تحقق آزادی‌های مدنی را در سایه برداشت‌های خاص خود از ساختارهای حقوقی-قانونی منظور می‌کند. به این ترتیب، مشاهده

می‌کنیم که تلقی برخی مفسران از آثار و آرای سیدحسن تقی‌زاده (درباره مفاهیم قانون و قانون اساسی) تنها دربرگیرنده یکی از دوره‌های حیات سیاسی-اجتماعی تقی‌زاده است و ازاین‌رو، این‌گونه قضاوت‌ها، درکی سراسربین و واقع‌بینانه را درباره شخصیت و نظام اندیشگی تقی‌زاده در زمینه مفاهیمی همچون قانون و قانون اساسی، به مخاطبان آثار او منتقل نخواهد کرد.

شکل شماره (۱). عوامل موثر بر حیات سیاسی سیدحسن تقی‌زاده و پیامدهای آن

جدول شماره (۱). تحولات اندیشگی تقی‌زاده در ارتباط با مفاهیم قانون و قانون اساسی

دوره تاریخی	جایگاه و نقش تقی‌زاده	تلقی از قانون و قانون اساسی	نمودهای فکری و عملی	عوامل فکری و اجتماعی مؤثر	روند تحول اندیشه
دوران مشروطه (۱۲۸۸-۱۲۸۵)	از رهبران فکری و پارلمانی نهضت مشروطه؛ عضو انجمن تبریز و مجلس اول	قانون به‌مثابه ابزار عدالت، تحدید قدرت سلطنت، و ایجاد نظم نوین سیاسی	مشارکت در تدوین قانون اساسی و دفاع از آزادی مطبوعات و آموزش مدرن	تأثیر اندیشه‌های لیبرال اروپایی، تجربه استبداد قاجار و گفتمان اصلاح‌طلبی دینی	از اصلاح‌طلبی مذهبی به سمت نوسازی سکولار و عقل‌گرایی مدرن
دوران پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴)	سیاستمدار و مدیر فرهنگی در نظام جدید؛ سفیر، وزیر، و سناتور	قانون به‌مثابه ابزار نوسازی ملی و تمرکز قدرت دولت مدرن	مشارکت در اصلاحات آموزشی و فرهنگی، حمایت از تمرکزگرایی اداری	تأثیر اندیشه‌های ناسیونالیستی و تجربه هرج‌ومرج پس از مشروطه	تلفیق مدرنیته و نظم اقتدارگرا؛ فاصله‌گیری از دموکراسی پارلمانی
دوران پهلوی دوم (۱۳۴۹-۱۳۲۰)	چهره فرهنگی و نماد روشنفکری مشروطه‌خواه نسل اول	قانون به‌مثابه میراث عقلانیت مدرن و ابزار توسعه فرهنگی و علمی	نگارش، سخنرانی، و تأملات تاریخی درباره ضرورت تمدن اروپایی و قانون‌گرایی	تجربه جنگ جهانی، اشغال ایران، و رشد نهادهای علمی و اداری	جمع‌بندی نهایی: قانون‌گرایی به‌مثابه جوهر تجدد و پیشرفت ایران

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۴۰۰). ایدنولوژی نهضت مشروطیت ایران. تهران: انتشارات گستره. چاپ دوم.
- آدمیت، فریدون (۱۴۰۲). فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران. تهران: انتشارات گستره. چاپ دوم.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱). پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی). تهران: نشر گستره.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۹۸). جایگاه سیدحسن تقی‌زاده در مجلس اول و نقش او در متمدن قانون اساسی. مجله قلم یاران، شماره ۲۱.
- آجودانی، ماشاءالله (۱۴۰۳). مشروطه ایرانی. تهران: انتشارات اختران، چاپ هفدهم.
- آژند، یعقوب و دیگران (۱۳۷۸). استاد نفت در دوره رضاشاه؛ استادی از تجدیدنظر در امتیازنامه دارسی (قرارداد ۱۹۳۳). اداره کل آرشیو اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- استوار، مجید (۱۳۹۶). نقش روشنفکران ایرانی در ساخت دولت رضاشاه. فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۸ (۴).
- افشار، ایرج (۱۳۶۸). زندگی طوفانی (خاطرات تقی‌زاده). تهران: انتشارات علمی.
- برگ، جی فریدن؛ سیلورمن، گوردن (۱۴۰۲). علم شناخت یا شناخت پژوهی (مقدمه‌ای بر رویکردها، نظریه‌ها، و پژوهش‌ها درباره ذهن). ترجمه حبیب‌الله قاسم‌زاده. تهران: انتشارات ارجمند. جلد اول. چاپ سوم.
- بزرگی، احسان؛ حسنونند، محسن؛ آقامحمدی، احسان (۱۳۹۹). بنیان‌های جامعه بسامان ایرانی، دولت قانون‌مدار و قانون اساسی. فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۶ (۱)، ۲۷-۳.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۷). آموزش دانش سیاسی (مبانی علم سیاست نظری و تأسیسی). تهران: نشر نگاه معاصر. چاپ سیزدهم.
- بیگدلی، علی؛ پندار، حسین (۱۳۹۲). تقی‌زاده، از تجددگرایی تا فرنگی‌مآبی. فصلنامه پژوهش‌های تاریخی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی-دانشگاه اصفهان)، سال چهارم و نهم، دوره جدید، سال پنجم، ۱-۱۸.
- پروین، خیراله؛ نورایی، مهدی (۱۴۰۰). واژه دولت به مفهوم یکی از قوای سه‌گانه در قانون اساسی. فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۵۱ (۴)، ۱۴۸۷-۱۵۰۸.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۳۹). اخذ تمدن خارجی. یغما، شماره ۱۰.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۷۲). زندگی طوفانی (خاطرات سیدحسن تقی‌زاده). به‌کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات علمی. چاپ دوم.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۷۹). زندگی طوفانی. به‌کوشش عزیزاله علیزاده. تهران: فردوس.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۸۶). مقالات تقی‌زاده (مشروطیت). زیر نظر ایرج افشار. تهران: انتشارات توس. چاپ اول. جلد اول.

- تقی‌زاده، سیدحسین (۱۳۸۹). مقالات تقی‌زاده (تقی‌زاده در مجلس، دوره پانزدهم شورای ملی و دوره اول و دوم سنا). زیر نظر ایرج افشار. به‌کوشش مصطفی نوری و رضا آذری شهرضایی. تهران: انتشارات توس. جلد دهم. چاپ اول.
- تقی‌زاده، سیدحسین (۱۳۹۰). تقی‌زاده در مجلس (نطق‌های مجلس شورا در دوره‌های اول، دوم، پنجم و ششم). مقالات تقی‌زاده، زیر نظر ایرج افشار، به‌کوشش مصطفی نوری و رضا آذری شهرضایی. تهران: توس. جلد ۸.
- تقی‌زاده، سیدحسین (۱۴۰۲). تاریخ اوایل انقلاب و مشروطیت ایران (سه خطابه از سیدحسین تقی‌زاده). تهران: انتشارات ارس. چاپ اول.
- حبیب‌پور گتایی، کرم؛ صفری شالی، رضا (۱۳۹۴). راهنمای جامع کاربرد *SPSS* در تحقیقات پیمایشی (تحلیل داده‌های کمی). تهران: انتشارات لویه. چاپ ششم.
- خوی‌نژاد، غلامرضا (۱۴۰۳). روش‌های پژوهش در علوم تربیتی. تهران: انتشارات سمت. چاپ دهم.
- رائین، اسماعیل (۱۳۵۶). حقوق‌بگیران انگلیس در ایران. تهران: سازمان انتشارات جاویدان. چاپ ششم.
- سایر، آندرو (۱۳۸۸). روش در علوم اجتماعی: رویکردی رئالیستی. ترجمه عماد افروغ. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. چاپ دوم.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۴۰۴). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: انتشارات آگه. چاپ پنجاهم.
- سلیمان‌نژاد، فرهاد (۱۴۰۲). مشروطه‌خواه لیبرال: سیدحسین تقی‌زاده. تهران: انتشارات اگر. چاپ دوم.
- سلیمانی، کریم؛ وحیدی راد، میکائیل (۱۳۸۹). مذاکرات نفت ایران و انگلیس و تجدیدنظر در قرارداد داری در دوره رضاشاه. دوفصلنامه علمی تاریخ ایران، ۳(۱)، ۷۱-۱۰۰.
- صفائی، ابراهیم (۱۳۴۶). رهبران مشروطه. تهران: انتشارات جاویدان.
- عاقلی، باقر (۱۳۷۰). روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی. تهران: نشر گفتار. جلد ۱ و ۲.
- علوی، سیدعلی (۱۴۰۲). زندگی و زمانه سیدحسین تقی‌زاده. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی. چاپ سوم.
- فاتح، مصطفی (۱۳۵۸). پنجاه سال نفت ایران. تهران: انتشارات پیام.
- مجتهدی، مهدی (۱۳۵۷). تقی‌زاده: روشنگری‌ها در مشروطیت ایران. تهران: دانشگاه تهران. چاپ اول.
- مختاری، جمال؛ اسلامی، روح‌الله؛ سینایی، وحید؛ نجف‌زاده، مهدی (۱۴۰۴). خرد سیاسی دولت مدرن و تکنیک‌های قدرت در درس‌های مدرسه علوم سیاسی و تأثیر آن بر فرایند مشروطیت. فصلنامه پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲۰(۲)، ۲۵۵-۲۱۷.
- مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۶۹). تاریخ سیاسی معاصر ایران. تهران: انتشارات اسلامی. جلد ۱.
- مرادخانی، فردین (۱۴۰۲). مشروطه‌خواه لیبرال: سیدحسین تقی‌زاده. تهران: انتشارات اگر. چاپ دوم.
- مرتضوی، سیدخدایار (۱۳۸۶). تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کونتین اسکیر. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۳(۱).
- مرعشی، افشین (۱۴۰۴). ساخت هویت ملی ایران؛ فرهنگ، قدرت و حکومت ۱۳۲۰-۱۲۵۰.

ترجمه محمد آغا جری. تهران: نشر ثالث. چاپ اول.
هدایت، مخبر السلطنه (۱۳۶۳). خاطرات و خطرات. تهران: انتشارات زوار.

- CAB (British Archival Material: Cabinet Office). (February 25, 1924). 16 / 54 Committee For Imperial Defense Sub-Committee. Report 227-C.
- Jung, L. N., & Rebelo, V. B. (2022). '(De)parting (from) the Ways': Quentin Skinner's Linguistic Contextualism as Challenge to Contemporary Philosophy's 'Parting of Ways' Concept. *Geltung: Journal of Studies on the Origins of Contemporary Philosophy*, 2(2). Article e66500. <https://doi.org/10.23925/2764-0892.2024.v2.n2.e66500>.
- Orford, A. (2021). The Politics and Protocols of Interdisciplinary Encounters: Pocock, Skinner, and the Cambridge School. *Temple International & Comparative Law Journal*, 36- 173.
- Palti, E. J. (2024). Pocock, Skinner, and the "Historiographical Revolution". In *Intellectual History and the Problem of Conceptual Change* (pp. 9-37). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009461245.003>.
- Pourbagheri, H. (2020). *Seyyed Hasan Taqizadeh: A Political Biography*. Leiden University. (PhD thesis).
- Skinner, Q. (1988), Motives, Intention and Interpretation of Texts. in *Meaning & Context: Quinten Skinner and his Critics*, ed. James Tully, Princeton: Princeton University Press.
- Vanessa, M. (London: Routledge, 2005). *Oil in Iran between the Two World War*, Anglo-Iranian Relations since 1800.
- Weber, V. B. (2025). History in Political Philosophy: Refutation and Imagination. *Ergo: An Open Access Journal of Philosophy*, 12, Article 34. <https://doi.org/10.3998/ergo.7957>.